

PAWEŁ KROKOSZ* – KRAKÓW

**„JA N.N. PRZYSIĘGAM PRZEZ BOGA WSZECHMOGĄCEGO,
NAJJAŚNIEJSZEMU NASZEMU CAROWI I PANU...” –
ASPEKT RELIGIJNY
W KODEKSIE WOJSKOWYM PIOTRA I Z 1716 ROKU**

**‘I, A. N. OTHER, DECLARE AN OATH BY THE GOD ALMIGHTY,
TO OUR MOST ILLUSTRIOUS TSAR AND LORD...’ –
RELIGIOUS ASPECT
IN THE MILITARY CODE OF PETER I OF 1716**

Abstract

In 1716, the years-long legislative work on a single comprehensive organizational and penal legal regulation designed for the Russian army came to an end, crowned with the title *The Military Code of Peter I of 1716*. Tsar Peter I may have had reason to be satisfied, for his soldiers received a very clear document, divided into three books combined with one another, which very clearly regulated all issues related to the organization of service and daily soldier life in the camp or garrison. It should be noted that the Petrine regulation, like other such European legislation at the time, despite its very clear military purpose, was constructed with reference to fundamental aspects of the Christian religion, and in legal matters, in addition to soldiers, it also applied to the civilian population. Nevertheless, all soldiers, both officers and privates, were required to take an oath in God’s name, to serve the tsar faithfully and sacrificially (even sacrificing their own lives). Breaking the oath, as well as committing other offences, was punishable by the appropriate sanctions set forth in the *Military articles with a brief commentary*, which is the military penal code, contained in the first part of Book II of the code (in the second part of this book, namely the *Brief presentation of trials or cases*, the mode of trial held in a court-martial was described, where the proceedings were also held in relation to the sphere of

* Paweł Krokosz – dr historii, Instytut Historii, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
e-mail: pawel.krokosz@upjp2.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-9555-3801>

religion). According to the lawmaker's assumptions, soldiers should live an honest and pious life on a daily basis in accordance with the prevailing norms of the Christian religion, with oversight left to officers and Orthodox, as well as Protestant, clergy serving in the ranks of the army. Thus, criminal sanctions, enshrined in 209 articles, were imposed on all, both soldiers and civilians, committing any violation of state law and God's law. Equally important were the provisions of Book I, where issues related to the organization of the pastoral service and the responsibilities of the clergy located in the various regiments of the tsarist army were covered.

It is noteworthy that the assumptions set forth in *The Military Code of Peter I of 1716* regarding the organization of the army and the training of soldiers, despite their repeated modifications, survived throughout the 18th century and were used in the military regulations introduced by Peter I's successors. Much longer, as until the mid-19th century, Peter's military penal code, the *Military articles with a brief commentary*, remained in force.

Keywords: Peter I; military code; military legislation; Russian army in the 18th century; military clergy; religion; Eastern Orthodoxy

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

W 1716 roku dobiegły końca wieloletnie prace ustawodawcze nad jedną całościową organizacyjno-karną regulacją prawną przeznaczoną dla armii rosyjskiej, którą był *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*. Car Piotr I mógł mieć powód do satysfakcji, albowiem jego żołnierze otrzymywali bardzo klarowny dokument, dzielący się na trzy zespolone ze sobą księgi, który w bardzo czytelny sposób regulował wszystkie kwestie związane z organizacją służby oraz codziennym życiem żołnierskim w obozie lub garnizonie. Należy podkreślić, że Piotrowa regulacja, podobnie jak inne ówczesne tego typu europejskie akty prawne, pomimo swego bardzo klarownego wojskowego przeznaczenia, skonstruowana była w odniesieniu do podstawowych aspektów religii chrześcijańskiej i w kwestiach prawnych oprócz żołnierzy dotyczyła także ludności cywilnej. Natomiast wszyscy żołnierze, zarówno oficerowie, jak i szeregowcy, zobowiązani byli do złożenia przysięgi na imię Boże, pełnienia wiernej i ofiarnej służby carowi (nawet z poświęceniem własnego życia). Złamanie przysięgi, jak również popełnienie innych przestępstw, zagrożone było odpowiednimi sankcjami określonymi w *Artykułach wojskowych z krótkim komentarzem*, będących wojskowym kodeksem karnym, zamieszczonym w pierwszej części księgi II kodeksu (w drugiej części tej księgi – *Krótkim przedstawieniu procesów lub spraw sądowych*, został opisany tryb rozprawy odbywającej się w sądzie wojskowym, gdzie procedowano także w odniesieniu do sfery religijnej). Zgodnie z założeniami ustawodawcy, żołnierze powinni na co dzień prowadzić życie uczciwe i pobożne, spójne z obowiązującymi normami religii chrześcijańskiej, przy czym czuwanie nad ich przestrzeganiem pozostawiono w gestii oficerów oraz duchownych prawosławnych, a także protestanckich, pełniących służbę w szeregach armii. Tym sposobem sankcjami karnymi, zapisanymi w 209 artykułach, zagrożeni byli wszyscy, zarówno żołnierze, jak i osoby cywilne, dopuszczający się jakiegokolwiek łamania prawa państwowego oraz prawa Bożego. Równie istotne

były przepisy księgi I, gdzie ujęto kwestie związane z organizacją służby duszpasterskiej i zakresem obowiązków duchownych znajdujących się w poszczególnych pułkach armii carskiej.

Na uwagę zasługuje fakt, że określone w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* założenia dotyczące organizacji armii oraz szkolenia żołnierzy, pomimo ich wielokrotnych modyfikacji, przetrwały przez całe XVIII stulecie i były wykorzystywane w regulacjach wojskowych wprowadzanych przez następców Piotra I. Znacznie dłużej, gdyż do połowy XIX wieku, obowiązywał Piotrowy wojskowy kodeks karny, czyli *Artykuły wojskowe z krótkim komentarzem*.

Słowa kluczowe: Piotr I; kodeks wojskowy; ustawodawstwo wojskowe; armia rosyjska w XVIII wieku; duchowieństwo wojskowe; religia; prawosławie

30 marca 1716 roku¹ w Gdańsku została ogłoszona *Ustawa wojskowa*, stanowiąca księgę I² fundamentalnego XVIII-wiecznego rosyjskiego wojskowego aktu prawnego, jakim był *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*³. Wydarzenie to stanowiło jednocześnie zakończenie prac nad wskazaną regulacją, przypadających na niezwykle uciążliwy dla cara i jego współpracowników czas wojennych zmagania ze Szwecją w latach 1700-1721 (wojna północna 1700-1721). Natomiast dwie pozostałe księgi zostały opracowane i wdrożone w życie, jako osobne akty prawne, jeszcze przed rokiem 1716⁴. Tym sposobem reorganizowana przez cara Piotra I armia uzyskała jeden całościowy, obejmujący kwestie organizacyjne,

¹ W artykule stosowana jest datacja wg kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1 stycznia 1700 roku.

² *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku* dzielił się na trzy zasadnicze części, które z uwagi na bardzo czytelny podział pod względem zamieszczonego w nich materiału, w literaturze historyczno-prawnej określa się również mianem ksiąg. Taki podział przyjęto również w niniejszym opracowaniu.

³ Устав сухопутной, у коего начало писано, к оной устав провен рукой Его Величества и Артикул черной, 31 марта 1716 г., Российский государственный архив древних актов (dalej: РГАДА), ф. 9, Кабинет Петра I и его продолжение, dz. I, op. 2, kn. 37, k. 46-253; *Книга Устав воинских о должности генералов, фельд маршалов, и всего генералитета, и протчих чинов, которые при войске надлежат бвать, и о иных воинских делах, и поведениях, что каждому чинить должно. Напечататася повелением Царского Величества. В Санктпетербурхе лета Господня 1716. Июлуа в 19 день*, [Санкт-Петербург 1716]; *Книга Устав воинских о должности генералов, фельд маршалов, и всего генералитета, и протчих чинов, которые при войске надлежат бвать, и о иных воинских делах, и поведениях, что каждому чинить должно. Напечататася повелением Царского Величества. В Санктпетербурхе лета Господня 1717. Декабря в 15 день*, [Санкт-Петербург 1717].

⁴ Księga III kodeksu opublikowana została w 1712 roku, zob. *Краткое изображение процессов или судебных тяжб, против римских, цесарских и саксонских прав, учрежденное от Эрнста Фридриха Кромпена обераудитора. В Санкт Питербурхе, Лета 1712 июля 7*, [Санкт-Петербург 1712]. Natomiast księga II regulacji ukazała się drukiem w 1714 roku, zob. *Инструкции и Артикулы военные, при том же и краткая примечания. Напечатаны повелением Царского Величества. В Санктпетербурхе, Лета Господня, 1714. Декабря в 22 день*, [Санкт-Петербург 1714]. Dokument ten publikowany był także w wersji rosyjsko-niemieckiej poza granicami Rosji,

szkoleniowe oraz karne, dość nowoczesny kodeks wojskowy⁵. Należy jednak podkreślić, że owa regulacja nie była owocem rosyjskiej myśli wojskowej i wojskowo-prawnej, gdyż niemal całkowicie bazowała na dorobku ustawodawstwa zachodnioeuropejskiego, a jej podział na trzy niezależne i uzupełniające się księgi przedstawiał się następująco:

- Księga I (*Ustawa wojskowa*) została poprzedzona preambułą autorstwa Piotra I, odwołującą się do reform wojskowych zapoczątkowanych w połowie XVII wieku. Ujmowała kwestie wojskowo-organizacyjne, przede wszystkim podział armii na jednostki taktyczne – dywizje, brygady. Do jej opracowania posłużyły wzorce niemieckie⁶.
- Księga II składa się z dwóch części: 1. *Artykuły wojskowe z krótkim komentarzem*, będące klasycznymi artykułami wojskowymi rozumianymi jako wojskowy kodeks karny⁷; 2. *Krótkie przedstawienie procesów lub spraw sądowych*, które w drobiazgowy sposób opisywały przebieg procesu sądowego i systematyzowały rodzaj kar i sposób ich wykonywania⁸. *Artykuły wojskowe z krótkim komentarzem*

zob. *Russische kriegs-articul, mit beygefügeten kurtzen anmerkungen*, w: *Corpus Iuris Militaris Novissimum, oder neuestes Kriegs-Recht [...]*, t. 2, Leipzig 1724, szp. 813-874.

⁵ W 1719 roku wszystkie trzy księgi, publikowane dotąd niezależnie, uległy połączeniu i po raz pierwszy ukazały się drukiem w języku rosyjskim jako całościowy zbiór aktów prawnych regulujących funkcjonowanie armii Piotra I. Nie ulega wątpliwości, że działanie to miało na celu uporządkowanie i wprowadzenie systematyki najważniejszych aktów rosyjskiego ustawodawstwa wojskowego. W celu zachowania przejrzystości i sprawniejszego korzystania z regulacji, pozostawiono osobną numerację stron każdej znajdującej się tam księgi, zob. *Книга Устав воинских о должности генералов, фельд маршалов, и всего генералитета, и протчих чинов, которые при войске надлежат бвать, и о иных воинских делах, и поведениях, что каждому чинить должно. Купно при сем Артикул воинских. И с процессом надлежащим к судящим. И Экзерцицию о церемониях и должностях воинским людям надлежащих. Напечатана повелением Царского Величества в Санктпетербургской типографии, лета господня 1719, октября в 29 день*, [Санкт-Петербург 1719]. W 2016 roku Piotrowa regulacja doczekała się pierwszego w historiografii przekładu i wydania w języku polskim, zob. *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, oprac., tłum. i przygotowali do druku P. Krokosz i K. Łopatecki, Kraków-Oświęcim 2016. Warto zauważyć, że autorzy polskiego wydania w swojej publikacji wykorzystali dwie wersje XVIII-wiecznego tłumaczenia na język polski *Artykułów wojskowych z krótkim komentarzem* z 1714 roku (rosyjskiego kodeksu wojskowego zamieszczonego w księdze II), przechowywane w archiwach warszawskim i krakowskim, zob. *Artykuły wojskowe Piotra W[ielkiego] Cara Moskiewskiego*. *Artykuły wojskowe z przydaniem krótkich refleksji*. Drukowane w Peter[s]burgu roku 1715, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, sygn. 711, s. 25-82; *Ruskie wojskowe artykuły z przydanymi krótkimi anotacjami*, Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), Archiwum Sanguszków (dalej: AS), sygn. 29/637; Archiwum Podhoreckie (dalej: AP) II, 39, s. 1480-1569. W niniejszym opracowaniu odwołano się do przepisów tzw. wersji krakowskiej tłumaczenia *Artykułów wojskowych z krótkim komentarzem*.

⁶ *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 57.

⁷ *Воинския артикулы...*, 1714, Российская государственная библиотека (dalej: РГБ), Отдел рукописей (dalej: ОР), f. 409, Петр I (1672-1725), kn. 1, spr. 1, k. 1-95v; *Воинский артикул Петра I*, РГБ, ОР, f. 173. IV, Московская духовная академия (dalej: МДА), spr. 105, k. 2-3v, s. 1-112.

⁸ *Краткое изображение процессов или судебных тяжб*, РГБ, ОР, f. 173. IV, МДА, spr. 105, s. 1-47; *Краткое изображение процессов или судебных тяжб против римских цесарских*

opierały się na osiągnięciach ustawodawstwa szwedzkiego – kodyfikacji króla Gustawa II Adolfa z 1621 roku, zmodyfikowanej w niewielkim stopniu przez Karola XI w 1683 roku⁹. Nie udało się natomiast ustalić podstawy służącej do opracowania *Krótkiego przedstawienia procesów lub spraw sądowych*, które jednak było najbardziej zbliżone do saskiej procedury wojskowej¹⁰.

- Księga III dzieliła się na trzy pomniejsze części: 1. *O musztrze lub nauce*; 2. *O przygotowaniu do marszu*; 3. *O stopniach i o stanowiskach urzędników pułkowych*¹¹. Jej podstawą były przepisy prawne obowiązujące w armii rosyjskiej od początku wojny północnej 1700-1721 (*Regulamin wojskowy generała Adama Weyde z 1698 roku*¹²) oraz regulamin autorstwa saskiego feldmarszałka Jakuba Flemminga¹³.

Nie ulega wątpliwości, że cała Piotrowa regulacja, podobnie jak inne ówczesne tego typu europejskie akty prawne, pomimo swego bardzo jasnego przeznaczenia, skonstruowana była w odniesieniu do kwestii religijnych. Podkreślenie sprawczej roli Boga, a zarazem jego opieki nad władcą, z inicjatywy którego opracowany został kodeks wojskowy, tak jak to było w zwyczaju, znalazły się w preambule poprzedzającej księgę I – „Z Bożej Łaski My, Piotr Pierwszy, Car i samowładca

и саксонских прав учрежденное от Эриста Фридриха Кромпена Обораудитора. В Санкт Петербурхе лета Г[оспо]дня 1712. Июля 7 дня, РГБ, ОР, ф. 256, Собрание рукописных книг Н.П. Румянцева, нр 13: Артикули воинские и другия статьи, составлявшия ручную книгу офицера в царствование Петра Великого, к. 112-134v. Szerzej o sposobie egzekwowania kar zasądzonych żołnierzom armii szwedzkiej zob. J. Olsson, *Straffrätten i 1685, 1798 och 1868 års krigsartiklar*, „Tidskrift i sjöväsendet”, 4 (1987) s. 255-261.

⁹ Zob. *Krigz-Articlar Som aff dem Stormechtigste Konung och Herre Herr Carl den XI. Sweriges, Giötes och Wändes Konung [...]*, Stockholm 1683; *Schwedisches Kriegs-Recht, Oder Articul-Briefff, Des Durchlechtigsten, Grossmächtigsten Fürstens und Herrns, Herrns Gustav Adolffs, der Reiche Schweden, Gothen und Wenden König [...]*, Strassburg 1644; E. Anners, *Den karolinska militärstraffätten och Peter den stores krigsartiklar*, Uppsala 1961; Karola X. Króla Szwedzkiego Wojskowe Artykuły, A[nn]o. 1683, 1683, ANK, sygn. 29/637: AP II, 38, s. 884-935.

¹⁰ Szerzej zob. *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 62; O.V. Григорьев, *Артикул воинский и «Краткое изображение процессов и судебных тяжёб» как основа отправления правосудия в русской армии в XVIII в.*, „Историческая и социально-образовательная мысль”, 1 (2018) s. 28-39; P. Krokosz, K. Łopatecki, *Okoliczności uchwalenia rosyjskich «Artykułów wojskowych z krótkim komentarzem»*, w: *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński, A. Matan, M. Mikołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka, Katowice 2020, s. 367-398.

¹¹ Przepisy księgi III odwołują się w zasadzie do jednostek piechoty, gdyż sprawy dotyczące kawalerii (za panowania Piotra I tworzyła ją głównie dragonia) zostały potraktowane w sposób marginalny, ponieważ oddziały jazdy funkcjonowały w oparciu o swoje własne regulaminy, zob. А. Банов, *Курс истории русского военного искусства*, t. 1, *От начала Руси до Петра Великого*, Санкт-Петербург 1909, s. 108. Na potrzeby dragonów w 1702 roku został opracowany tzw. *Krótki regulamin*, który w 1716 roku i później nadal obowiązywał, zob. *Военные уставы Петра Великого*, pod red. Н.Л. Рубинштейна, вступ. ст. и коммент. П.П. Епифанова, Москва 1946, s. 53-59.

¹² A. Weyde, *Regulamin wojskowy z 1698 roku*, oprac. i przygotowali do druku K. Łopatecki i P. Krokosz, tłum. P. Krokosz, Białystok 2022.

¹³ *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 57.

Wszechrosyjski, etc. etc. etc.”¹⁴. Jeszcze czytelniej ujęte zostało to w księdze II, gdzie we wstępie poprzedzającym artykuły wojskowe zapisano: „Z bożej łaski my Piotr I, cafej i cafej Rosji Jednowładca etc. etc. etc. Rozkazujemy wszystkim i każdemu z osobna naszym generałom, sztab-, ober- i unter-oficerom i prostym żołnierzom, tak naszym urodzonym poddanym, jako też i w służbie naszej zostającym cudzoziemcom, aby podług swojej powinności poddanymi i posłusznymi byli i wszystkie punkta tych artykułów wiernie pełnili”¹⁵. Owo posłuszeństwo zostało wzmocnione koniecznością złożenia obowiązkowej przysięgi na wierność carowi podczas pełnionej służby wojskowej: „(...) póki każdemu Bóg zdrowia i życia użyczy”¹⁶. Bardzo czytelnie określony został też sposób składania tej przysięgi przez wszystkich żołnierzy od szeregowca do generała. Wszyscy pełniący funkcje dowódcze składali ją, kładąc lewą rękę na Ewangelii, a prawą z dwoma podniesionymi palcami (wskazującym i środkowym) unosili do góry. Natomiast szeregowi żołnierze z uwagi, iż było ich wielu, podnosili tylko prawą rękę do góry nad położonym na pulpicie (stole) Pismem Świętym i powtarzali odczytywaną rotę przysięgi (słowo w słowo). Na koniec wszyscy zobowiązani byli do pocałowania Ewangelii. Dla generałów ceremonia przysięgi odbywała się przed radą wojenną, natomiast dla wszystkich oficerów i szeregowców w obecności żołnierzy swoich oddziałów „(...) pod rozwiniętą chorągwią”¹⁷. Zasadnicza treść przysięgi zaczynała się od słów:

Ja N.N. przysięgam przez Boga Wszchemogącego, Najjaśniejszemu Naszemu Carowi i Panu ze wszelką wiernością i posłuszeństwem służyć i to wszystko co się w tych terażniejszych już publikowanych zawiera artykułach wojskowych i w przyszłych, zawierać będzie, wiernie wykonywać. Przeciwno Jego Carskiej Mości, Jego Królestw i Państw nieprzyjaciołom ciałem i życiem, w polu, w fortecach, na wodzie i na lądzie, w bataliach, podjazdach, oblężeniu i szturmach i we wszelkich wojennych przypadających okazjach, jakiegokolwiek mogą mieć nazwisko, mężnie i odważnie stawać i walczyć i wszelkim sposobem onym szkodzić starać się będą¹⁸.

Tym sposobem żołnierz składający przysięgę zobowiązywał się do pełnienia ofiarnej służby, nie wykluczając nawet ofiarowania swojego życia za cara oraz państwo, którym ten rządził¹⁹. W przypadku carskich poddanych służących w armii

¹⁴ Tamże, s. 91. Szerzej zob. K. Łopatecki, *Koncepcja Boga – Pana Historii wśród żołnierzy Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII wieku*, w: *Religia wobec historii, historia wobec religii*, red. E. Przybył, Kraków 2006, s. 360-370.

¹⁵ *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 225.

¹⁶ Tamże. Por. A. Moniuszko, *O problematyce przysięgi w dawnym prawie polskim*, „Kwartalnik Historyczny”, 2 (2019) s. 315-336.

¹⁷ *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 226.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ W armii szwedzkiej, na organizacji której wzorował się Piotr I, walka podejmowana przez żołnierzy i oficerów za swojego władcę na polu bitwy i odnoszone z tego tytułu obrażenia cielesne stanowiły powód do dumy, albowiem podkreślały jednocześnie oddanie wobec władcy i wypełnienie przysięgi składanej na imię Boże, zob. V. Sarkamo, *Honour, Masculinity and Corporality in the Officer Corps of Early Eighteenth-Century Sweden*, „Sjuttonhundratat: Nordic Yearbook for Eighteenth Century Studies”, (2010) s. 32-49.

kwestia ta była czymś naturalnym, albowiem zobowiązywali się oni walczyć za swoją ojczyznę. Nieco inaczej sprawa wyglądała w odniesieniu do cudzoziemców przybywających do Rosji i wstępujących na służbę w tamtejszych siłach zbrojnych²⁰. Początkowo ci ostatni nie utożsamiali swoich interesów z interesami państwa rosyjskiego i decydując się na służbę w armii Piotra I, traktowali ją tak, jak było to dotychczas, czyli jako czystą służbę najemną kondotierską, kiedy bardzo często w przypadku braku zapłaty ze strony najmującego, żołnierze opuszczali szeregi jego wojska²¹. Natomiast intencją Piotra I było, aby także cudzoziemcy składający przysięgę wierności carowi, w naturalny sposób łączyli swoją służbę i dalsze życie z krajem, który ich przyjął. Było to równoznaczne z tym, że złożony przysięgę, zobowiązywali się równocześnie walczyć za Rosję i czynić wszystko, co leżało w jej żywotnych interesach²². Zgodnie z dalszą treścią przysięgi żołnierze obiecywali:

(...) kompanii i chorągwi do których należę, czy to w polu, w obozie, czyli garnizonie, nigdy nie odstępować, owszem póki żyję statecznie, dzielnie i wiernie, jako mi jest miły własny mój honor i życie, przy nich stawać (...). Do czego niech mi Bóg Wszechmogący dopomaga²³.

Należy zauważyć, że zobowiązania zawarte w składanej przed Bogiem przysiędze żołnierskiej obciążone były jednocześnie stosownymi sankcjami karnymi zawartymi w *Artykułach wojskowych z krótkim komentarzem*, które zostały zamieszczone w dokumencie poniżej tekstu przysięgi. Zasadnicze kwestie związane z posłuszeństwem władcy i przełożonym oraz szanowania podkomendnych przez dowódców znalazły się w rozdziale 3 zatytułowanym *O komendzie, powadze i honorze wyższych i niższych oficerów, także o posłuszeństwie prostych żołnierzy*. Szczególną wymowę posiadał artykuł 20, przewidujący karę śmierci za jakiegokolwiek uchybienie czci panującego oraz całej rodziny carskiej, polegające na obrazie słownej i krytykowaniu decyzji podejmowanych przez cara. Wykładnię tego potwierdzała refleksja tego artykułu:

Jego Carska Mość jest absolutnym monarchą, który nikomu z ziemi z swoich spraw nie powinien dawać rachunku i z nich się usprawiedliwiać, gdyż ma moc i władzę królewską i państwa swoje jako chrześcijański potentat podług woli i zdania swego rządzić. A co się o samym Caru Jegomości w tym artykule mówi, to się także ma rozumieć i o carowej Jejmości i Jego Sukcessorach i Dziedzicach Tronu²⁴.

²⁰ Szerzej zob. T.A. Опарина, *Иноземцы в России XVI–XVII вв.*, Москва 2007, passim.

²¹ Szerzej o służbie cudzoziemców w armii Piotra I zob. Н. Зезюлинский, *Иноземцы в русской армии при царях Михаиле Федоровиче, Алексее Михайловиче и Петре I Плексеевиче*, „Журнал императорского русского военно-исторического общества”, 2 (1913) s. 75-80; 3 (1913) s. 118-127.

²² В.Н. Бенда, «Присяга на верность...» как из средств формирования традиций русской армии и патриотизма в России XVIII века, „Вестник Челябинского государственного университета” серия: История, 12 (2009) nr 31, s. 65-62.

²³ *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 326-327.

²⁴ Тамże, s. 232.

Sankcję za złamanie przysięgi żołnierskiej przewidywał również artykuł 50 (rozdział 5. *O różnych pracach żołnierskich*), stanowiący, że „żaden żołnierz z tego co mu będzie zlecono i co mu należy czynić, nie powinien się wymawiać, co się Jego Carskiej Mości i wojska Jego usług i pożytku ściąga (...). Kto by się w tym sprzeciwił jawnie, jako buntownik ma być karany”²⁵. Rota przysięgi zawierała także zakaz dezercji z jednostek, w których przyszło służyć żołnierzom. Konsekwencją grożącą za świadome dopuszczenie się tego przestępstwa, była kara śmierci przez powieszenie, połączona w przypadku oficerów z karą na honorze (rozdział 12. *O uciekających z pola i dezserterach*, artykuły 44-45, 47-49)²⁶.

W tym miejscu warto wspomnieć, że kwestia przysięgi żołnierskiej w wojsku carskim pojawiła się znacznie wcześniej, albowiem już w XVII-wiecznej rosyjskiej regulacji wojskowej pt. *Regulamin wojskowy, armatnich i innych spraw dotyczących nauki wojennej*, stanowiącej redakcję tłumaczenia na język rosyjski księgi II podręcznika ogólnowojskowego (dotyczącego głównie piechoty i artylerii) pt. *Kriegsbuch* autorstwa niemieckiego teoretyka wojskowości Leonhardta Fronsbergera²⁷. Wśród przepisów tej rosyjskiej regulacji na szczególną uwagę zasługuje wydzielony fragment zawierający się pomiędzy punktami 311 a 339, zatytułowany *O porządkowym spisie puszkarskim*. Znalazły się tam bardzo precyzyjne wytyczne, mogące nosić określenie norm prawnych, regulujące powinności żołnierzy pełniących służbę w artylerii. Zgodnie z nimi artylerzyści nie mogli być pijani na służbie i winni prowadzić swe życie w sposób pobożny – zakazane były m.in. praktyki

²⁵ Tamże, s. 241. Należy dodać, że zgodnie z wykładnią artykułu 137: „wszelkie tumulty, bunt-y i sedycje mają być bez żadnego pardonu szubienicą karane”, cyt. za: tamże, s. 267. Tego typu przestępstwa ujęto w rozdziale 17. *O sedycji, buntach i bitwach*, zob. tamże, s. 266-269.

²⁶ Tamże, s. 252-255.

²⁷ L. Fronsberger, *Kriegsbuch. Ander Theyl. Von Wagenburgk umb die Veldleger [...]*, t. 2, Franckfurt am Mayn 1573. Zob. też: V.E. Grabar, *The History of the International Law in Russia, 1647-1917*, Oxford 1990, s. 14-15. Należy podkreślić, że tłumaczenie rosyjskie nie było klasycznym regulaminem wojskowym, ale bardziej „książką wojskową”, w której zostały zebrane różnorodne kwestie natury artyleryjskiej – od sposobów produkcji prochu, metod określania jakości siarki, sposobu produkcji kul armatnich, po sprawy organizacyjne, zasady ciągnięcia, obozowania oraz prowadzenia działań bojowych (obłędów i szturmów). Spośród znajdujących się tam 663 punktów, aż 500 dotyczyło spraw artyleryjskich. Szerzej o kwestiach związanych z powstaniem dzieła zob. В.Д. Назаров, *О датировке „Устава ратных и пушечных дел”*, w: *Вопросы военной истории России. XVIII и первая половина XIX веков*, редколл. И.В. Бестужев, Л.С. Гапоненко, Е.И. Индова, Ю.Р. Клокман, Москва 1969, s. 216-221; А.Н. Лобин, «Воинские книги» 1607-1620 гг.: Опыт заимствования европейской военно-теоретической науки, w: *Смутное время в России: Конфликт и диалог культур. Материалы научной конференции Санкт-Петербург, 12-14 октября 2012 г.*, ред. А.И. Филлюшкин, Санкт-Петербург 2012, s. 163-168; О.В. Rusakovskiy [О.В. Русаковский], «Воинские книги» 1607/1620 г. и их немецкий оригинал: попытка сопоставления, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 3 (2018) s. 53-63; tenże, «Имена составам, которые сгосаються к огненным хитростям» в составе «Воинской книги» Михаила Юрьева и Ивана Фомина (1607). Ранний опыт составления естественно-научного индекса в русской книжности, w: *Переводчики и переводы в России конца XVI – начала XVIII столетия. Материалы международной научной конференции Москва, 29-30 сентября 2021 г.*, t. 2, ред. D.V. Liseitsev, S.M. Shamin, Moskva 2021, s. 147-155.

czarnoksięskie oraz cudzołóstwo (pkt 312). Karę śmierci przewidziano natomiast dla wszystkich, którzy opuszczą powierzone sobie stanowisko artyleryjskie lub dopuszczą do niego osoby niepowołane (pkt 312-313). Artylerzystom zabroniono także rabowania i czynienia rozbojów na ludności cywilnej podczas prowadzenia działań wojennych na swojej lub cudzej ziemi (pkt 330). Wszyscy ludzie przypisani do artylerii składali również przysięgę na imię carskie, że będą przestrzegali obowiązków spisanych w niniejszych punktach (artykułach) (pkt 331)²⁸.

Już za panowania Piotra I w 1705 roku, podczas działań wojny północnej 1700-1721, została wprowadzona w życie regulacja nosząca nazwę *Regulamin lat minionych*²⁹. Dokument ten składał się z trzech części: *Manifestu*, *Nakazu wojskowego* i *Artykułów wojskowych*. W pierwszej z nich, tuż po rozbudowanej tytulaturze carskiej, znalazło się polecenie złożenia przez każdego ze służących w wojsku żołnierzy przysięgi władcy o pełnieniu prawidłowej, ohotnej i pełnej poświęcenia służby wojskowej zgodnej z zamieszczonymi poniżej wytycznymi. W celu lepszego zapamiętania wszystkich przepisów, treść regulacji miała być czytana podczas przeglądów żołnierskich oraz co tydzień na apelu przed każdym z pułków³⁰.

Jak wspomniano, obowiązkowa przysięga składana przez żołnierzy służących w armii carskiej otwierała księgę II Piotrowego kodeksu. Bezpośrednio po niej, w dwudziestu czterech rozdziałach, zamieszczono 209 artykułów wojskowych (część posiadała refleksje), normujących całokształt pełnionej przez nich służby wojskowej. Ustawodawca już na samym początku odniósł się do zasadniczych

²⁸ [О. Михайлов], *Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки, состоящий в 663 указах, или статьях, в государственное царей и великих князей Василия Иоанновича Шуйского и Михаила Феодоровича всея Руси самодержцев, в 1607 и 1621 годов выбран из иностранных военных книг Онисимом Михайловым, напечатан с рукописи, найденной в 1775 году в Мастерской и Оружейной палате в Москве*, wyd. В. Рубан, cz. 2, Санкт-Петербург 1781, s. 47-58. W kwestii stosowania przysięgi wojskowej w XVI–XVII wieku i jej roli w utrzymaniu dyscypliny wojskowej zob. K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w *wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012, s. 96-123. W związku z tym, że w regulaminie znalazły się konkretne normy prawne, regulujące służbę artyleryjską w armii carskiej, można je tym samym śmiało uznać za najstarsze rosyjskie artykuły artyleryjskie.

²⁹ Вонской устав прежних лет, [1705], РГАДА, ф. 9, Кабинет Петра I и его продолжение, dz. I, ор. 2, кн. 37, к. 253-322; *Устав прежних лет*, w: *Сборник военно-исторических материалов*, t. 9, *Петр Великий. Военные законы и инструкции (изданные до 1715 года)*, сост. А.З. Мышлаевский, Санкт-Петербург 1894, s. 1-45.

³⁰ Nie jest wykluczone, że jako wzorzec dla opracowania *Regulaminu lat minionych* posłużyła treść przepisów *Artykułów wojskowych* króla polskiego Augusta II Wettina z 1698 roku, na które przysięgę składali żołnierze i oficerowie wstępujący na służbę w jego armii. Pomimo że obydwie regulacje w widoczny sposób różniły się od siebie pod względem liczby artykułów (polskich przepisów było tylko 23), to ich przekaz był do siebie bardzo podobny. Por. *Artykuły wojskowe, y rotha przysięgi, Na które Nayaśnieyszemu y naypot e znieyszemu Krolowi Imći Polskiemu, Fryderykowi Augustowi, Panu Naszemu Miłosciwemu, y Przeświemney Rzeczypospolitey Polskiej, wszyscy wobec, w Służbę zaciągnieni Żołnierze y Officyerowie przysiąc y one dotrzymać powinni*, w: S. Brodowski, *Corpus Juris Militaris Polonicum [...]*, Elbląg 1753, s. 450-455.

spraw natury religijnej związanych ze służbą wojskową³¹. Składający się z ośmiu artykułów rozdział 1. *O bojaźni Bożej* zawierał bardzo surowe sankcje grożące za praktyki czarnoksiężskie (art. 1-2) oraz wszelkie bluźnierstwo wobec imienia Bożego, Matki Boskiej, świętych czy za wyśmiewanie się z praktyk religijnych (art. 3-8). Osoby parające się czarami, w zależności od okoliczności popełnionego czynu, musiały liczyć się z karami więzienia, bicia różgami lub śmierci („karą ognia”, czyli spaleniem na stosie). Śmiercią (ścięciem po uprzednim wypaleniu języka rozżarzonym żelazem) zagrożone było bluźnierstwo imieniu Bożemu i wyśmiewanie się ze „słowa Bożego” i sakramentów świętych, popełnione na trzeźwo lub po pijanemu (art. 3). Podobnie było w odniesieniu do znieważenia Matki Boskiej i świętych (art. 4). Jednakże jeśli powyższe czyny nie „miały w sobie bluźnierstwa imienia Bożego, ale tylko z lekkomyślności i nieuwagi pochodziły”, czy też były uczynione „in fervere passionis” (pol. „w szale wzburzenia”), to przestępcy można było zasądzić m.in. karę więzienia („siedzenia w okowach”), chłostę, potrącenie pieniędzy z żołdu z przeznaczeniem na szpital, karę noszenia muszkietów (art. 5-8). Oprócz tego winowajca musiał liczyć się także z „pokutą kościelną” i koniecznością publicznego „przeproszenia Boga” (art. 7-8)³².

Nie ulega wątpliwości, że myślą przewodnią artykułów zawartych w rozdziale pierwszym zatytułowanym *O bojaźni Bożej* księgi II Piotrowego kodeksu, była ochrona imienia Bożego i powstrzymanie żołnierzy przed różnorodnymi działaniami uderzającymi w religię chrześcijańską. Jednakże w artykule pierwszym znalazł się także bardzo czytelny przekaz podkreślający wyjątkowość i wagę służby wojskowej:

(...) Żołnierze i ludzie wojskowi tym bardziej powinni to uważać i obserwować, ponieważ Bóg ich w takowym postanowił stanie, w którym często żadnej godziny nie są pewni, ile w służbie Panów swoich będąc, największemu podlegają niebezpieczeństwu ciała i życia swego³³.

Dlatego nie bez przyczyny już na początku wojny ze Szwecją, rosyjski ekonomista i publicysta Iwan Pososzkow doradzał carowi, aby walczący

(...) zawsze w sercach swoich strach przed Bogiem mieli; ponieważ w Piśmie [Świętym – P.K.] nakazano żołnierzowi być świętym i życie mieć czyste, bardziej niż mnisi, dlatego że żołnierz zawsze przygotowuje się na śmierć i [na to, aby – P.K.] przed sprawiedliwym Sędzią [tj. Bogiem – P.K.] stanąć³⁴.

³¹ Szerzej o kwestiach dotyczących religii w odniesieniu do wojskowego prawa karnego zob. K. Łopatecki, *Artykuły wojskowe jako źródło poznania religijności żołnierzy epoki wczesnonowoczesnej*, w: *Religijność. Wymiar prywatny i publiczny*, pod red. W. Szymborskiego i P.F. Nowakowskiego, Kraków 2007, s. 245-259; tenże, *Religijność żołnierzy w świetle artykułów wojskowych – założenia metodologiczne*, „Orientalia Christiana Cracoviensia”, 6 (2014) s. 81-94.

³² *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 227-229. W przypadku recydywy (za trzecim razem) lekkomyślnego bluźnierstwa imieniu Bożemu winnemu groziło rozstrzelanie (art. 5). Podstawę konstrukcji tego rozdziału stanowiły przepisy rozdziału 1. *O bojaźni Bożej i o słowie Bożym Świętym* szwedzkiego wojskowego kodeksu króla Karola XI, zob. Karola X. Króla Szwedzkiego Wojskowe Artykuły, A[nn]o. 1683, 1683, ANK, sygn. 29/637: AP II, 38, s. 887-889.

³³ *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 227.

³⁴ И. Пососшков, *Росиянин прошедшего века, или предложение Ивана Пососшкова, поданное боярину Феодору Алексеевичу Головину 1701 года*, Москва 1793, s. 85.

Nieco łagodniejszy wymiar kar przewidywały artykuły rozdziału 2. *O służbie Bożej i sługach Bożych*, poświęconego obowiązkowym codziennym praktykom religijnym czynionym przez żołnierzy w sposób pobożny i godny (art. 9-12)³⁵. Za opuszczenie modlitwy oficerowi groziło potrącenie gaży z żołdu na szpital, a żołnierzom kara noszenia broni (za trzecim razem areszt nocny). Natomiast oficer za dwukrotny udział w modlitwie po pijanemu musiał się liczyć z aresztem, a za trzecim razem z degradacją do stopnia szeregowca. Prostych żołnierzy czekał za to wyłącznie areszt. Kary przewidziane były również dla niemoralnie prowadzących się duchownych – ten, kto był „rozpustny i niebożny i zgorszenie z siebie dawał”, trafiał do sądu cerkiewnego, który procedował jego wykluczenie ze stanu kapłańskiego (art. 14). Taka sama kara groziła kapłanom za odprawianie modlitwy po pijanemu. Natomiast za jej zaniedbywanie „bez ważnej przyczyny” potrącano duchownym pieniądze z żołdu na szpital (art. 15). Należy zauważyć, że także czas przeznaczony na modlitwę i służbę Bożą w obozie wojskowym lub garnizonie obwarowany był osobnymi przepisami, które zabraniały wtedy prowadzenia handlu przez markietanów i sprzedaży piwa, wina i wódki przez karczmarzy, pod karą przepadku mienia (art. 16). W myśl artykułu 17 w ogóle „biesiady, posiedzenia i wszelkie życie nieprzystojne podczas służby Bożej powinny być zaniechane. Kto by to uczynił winę na szpital zapłaci”³⁶.

Służba wojskowa to również kontakty na linii żołnierze – osoby cywilne, których w żaden sposób nie dało się uniknąć. W naturalny sposób zabronione było wyrządzanie przez żołnierzy wszelkiego rodzaju nieuzasadnionych krzywd ludności cywilnej, zarówno w swoim państwie, jak i na obcych ziemiach, podczas kampanii wojennych (art. 81, 83-86)³⁷. Nie mniej jednak w tym zakresie szczególny wymiar posiadały relacje męsko-damskie, albowiem żołnierze posiadali oczywiście prawo do ożenienia się i założenia rodziny³⁸. Te kwestie podejmowały artykuły rozdziału 20. *O grzechu sodomskim, gwałceniu niewiast i cudzołóstwie*³⁹. Zawarte tam przepisy w bardzo czytelny sposób odwoływały się do podstaw religii chrześcijańskiej, która zakazywała wszelkich stosunków seksualnych poza małżeństwem (art. 167-176)⁴⁰. Surowo karany miał być jakikolwiek gwałt (zesłanie na galery), przy czym

³⁵ Przy artykule 9 znalazły się osobiste adnotacje Piotra I, zob. Воинския артикулы..., 1714, РГБ, ОР, ф. 409, Петр I (1672-1725), kn. 1, spr. 1, k. 8.

³⁶ Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku, s. 231.

³⁷ Tamże, s. 249-250.

³⁸ Szerzej zob. П.П. Щербинин, *Женщины в русской армии в XVIII–XIX вв.*, w: *Военно-историческая антропология. Ежегодник 2005/2006. Актуальные проблемы изучения*, ред. и сост. Е.С. Сенявская, Москва 2006, s. 359-366; tenże, *Жизнь российской солдатки в XVIII–XIX вв.*, „Вопросы истории”, 1 (2005) s. 79-92.

³⁹ Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku, s. 277-281. Zarówno tytuł tego rozdziału, jak i znajdujące się w nim przepisy, w bezpośredni sposób nawiązywały do tytułu i zawartości rozdziału 16 *O gwałceniu, cudzołóstwie i grzechu sodomskim*, wspomnianego szwedzkiego wojskowego kodeksu karnego króla Karola XI z 1683 roku, zob. Karola X. Króla Szwedzkiego Wojskowe Artykuły, A[n]jo. 1683, 1683, ANK, sygn. 29/637: AP II, 38, s. 913-916.

⁴⁰ Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku, s. 277-281. Przy artykułach 167, 169 i 171 znalazły się osobiste adnotacje Piotra I, zob. Воинския артикулы..., 1714, РГБ, ОР, ф. 409, Петр I (1672-1725), kn. 1, spr. 1, k. 79v, 81, 82.

w refleksji wzięto pod uwagę możliwość niesłusznego pomówienia dokonanego przez „niewiasty rozpustne i swywolne, pospolicie wystąpiwszy z granic modestii swojej” (art. 168)⁴¹. Nie mniej jednak ustawodawca w pewien sposób starał się niejako wyjść naprzeciw ewentualnym kłopotom związanym z kontaktami intymnymi żołnierzy z kobietami. Na podkreślenie zasługuje przepis artykułu 176, stanowiący, że „człowiek nieżonaty miał sprawę z niewiastą niezamężną, a spłodził z nią dzieci, powinien na sustentację matki i dziecięcia *pro qualitate status, certum quantum* [właściwie: łac. *pro qualitate status, certum quantum* – „stosownie do pozycji społecznej określoną kwotę” – P.K.] płacić, a przy tym więzieniem ma być karany i pokutę publiczną w kościele [tj. cerkwi – P.K.] uczynić, chyba żeby oną myślił wziąć ją za żonę taki, *in casu* [łac. w tym przypadku – P.K.] będą wolni od kary”⁴². Sprawy dotyczące relacji małżeńskich normowała także refleksja artykułu 168, który poświęcony był potajemnemu uwiedzeniu i zelzeniu mężatki, wdowy lub panny. Za takie przestępstwo groziła kara śmierci przez ścięcie głowy. Jednakże zgodnie z refleksją tego artykułu, winowajcą nie był mężczyzna poślubiony uwiedzionej potajemnie kobiecie: „Takowa ordynaryjna kara nie ma miejsca, kiedy uwiedziona była temu, który ją uwiódł, poślubiona i nie zostawała więcej pod dependencją ojca lub opiekunów”⁴³. Jednocześnie literą kodeksu wojskowego zabronione zostały kontakty homoseksualne, sodomia (zoofilia)⁴⁴ oraz kazirodztwo⁴⁵ (art. 165-166, 173-174), uznawane wraz z nierządem za grzechy. Tym sposobem całość życia i postępowania żołnierskiego zostały sprowadzone do konieczności życia zgodnego z wytycznymi religii chrześcijańskiej⁴⁶.

⁴¹ Tamże, s. 278. Zob. też: N. Koefoed, *Militær sædelighedslovgivning i samspil med det civile samfund i 1700-tallet*, „Temp – Tidsskrift for historie”, 4 (2012) s. 124. Szwedzki wojskowy kodeks karny z 1683 roku pod tym względem był bardziej rygorystyczny, gdyż za jakikolwiek gwałt na kobiecie przewidywał dla sprawcy karę śmierci, zob. Karola X. Krola Szwedzkiego Wojskowe Artykuły, A[nn]o. 1683, 1683, ANK, sygn. 29/637: AP II, 38, s. 914.

⁴² *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 280. Przepisy Piotrowego wojskowego kodeksu karnego w tym zakresie szły o krok dalej niż wojskowe prawo szwedzkie z 1683 roku, albowiem uwzględniały fakt poczęcia dzieci w związku pozasakramentalnym, zob. Karola X. Krola Szwedzkiego Wojskowe Artykuły, A[nn]o. 1683, 1683, ANK, sygn. 29/637: AP II, 38, s. 914.

⁴³ *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 279.

⁴⁴ W tym zakresie kara przyjęta w rosyjskich *Artykułach wojskowych* była bardzo łagodna, gdyż przewidywała jedynie karę cielesną dla winowajcy, zob. *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 277. Szwedzki wzorzec prawny był bardziej radykalny, albowiem w artykule 98 zapisano: „Kto by się sodomskiego grzechu dopuścił, spółkując z bydlęciami, abo inną uczynił obrzydliwość, takowy ma być ścięty, a ciało jego spalone”, zob. Karola X. Krola Szwedzkiego Wojskowe Artykuły, A[nn]o. 1683, 1683, ANK, sygn. 29/637: AP II, 38, s. 916.

⁴⁵ W tej kwestii całkowicie recypowano przepisy szwedzkiego wojskowego kodeksu karnego, zob. Karola X. Krola Szwedzkiego Wojskowe Artykuły, A[nn]o. 1683, 1683, ANK, sygn. 29/637: AP II, 38, s. 916.

⁴⁶ Jak zauważył Henrik Olsson, ówczesne szwedzkie ustawodawstwo wojskowe, stanowiące wykładnię dla konstruowania rosyjskich regulacji prawnych dla wojska, opierało się na fundamencie chrześcijańskim, a aspekty religijne decydowały o poglądzie na zbrodnię i karę. Jednocześnie oponent Piotra I w wojnie północnej 1700-1721 król Karol XII uważał, że starotestamentalne Prawo Mojżeszowe, gdzie zapisano zasadę „oko za oko, ząb za ząb”, było idealnym rozwiązaniem odstra-

W żaden sposób nie można pominąć także przepisów księgi I Piotrowego kodeksu, gdzie znalazły się informacje dotyczące sfery organizacyjnej armii rosyjskiej, w której szeregach obowiązkową służbę pełnili także duchowni rosyjskiej Cerkwi prawosławnej, a w niektórych przypadkach, z uwagi na duży odsetek cudzoziemców, także pastory⁴⁷. Obecność duchownych w armii carskiej nie była czymś nowym, albowiem we wcześniejszych stuleciach (XV-XVII wiek) w ruszającym w pole wojsku znajdowali się przedstawiciele kleru nadwornego, sprawujący posługę duszpasterską i opiekę nad ikonami znajdującymi się w obozie polowym (tak było m.in. podczas wyprawy cara Iwana IV Groźnego na Kazań w 1552 roku)⁴⁸. Prawosławni duchowni służący w armii carskiej, oprócz swych podstawowych obowiązków, pełnili tam jeszcze jedną niezwykle istotną funkcję – stawali się swego rodzaju łącznikiem pomiędzy carem i władzami państwowymi a prostymi żołnierzami, przekazując im w odpowiednio przystępnej formie poprzez mowy lub kazania, wolę i decyzje panującego⁴⁹. Jak zauważył polski historyk Adam Wołoszyn, doskonałym przykładem oddziaływania duchownych wojskowych w tym zakresie były działania podejmowane przez kapelanów armii szwedzkiej w XVII i XVIII wieku, którzy swoją posługą duszpasterską zdołali wypracować u żołnierzy bardzo wysoką dyscyplinę i morale, przekładające się na sukcesy odnoszone na polach bitew. Dla protestanckich żołnierzy szwedzkich zwycięstwo odniesione nad wrogiem było swego rodzaju nagrodą za wierną służbę i pobożne życie żołnierskie, w oczywisty sposób zgodną z wolą Bożą. Natomiast klęskę postrzegano jako karę, łącząc ją z jakimiś ewentualnie popełnionymi grzechami w życiu żołnierskim czy osobistym⁵⁰. Duchownym, który zdołał wykazać bardzo ściśle związki służby wojskowej ze sferą religijną, był luterański kaznodzieja i żołnierz armii króla Karola X Gustawa Julius Richart de la Chapelle, autor wydanego

szającym i powstrzymującym żołnierzy przed popełnianiem przestępstw, zob. H.A. Olsson, *Laguppfattningen i Sverige under 1600 – och det tidiga 1700-talet*, „Karolinska Förbundets Årsbok”, (1968) s. 7-42.

⁴⁷ Zob. С.В. Черников, *Эволюция высшего командования российской армии и флота первой четверти XVIII века*, „Cahiers du monde russe”, 50 (2009) nr 1, s. 699-735; P. Krokosz, *Aspekt religijny w strukturach rosyjskich siłach zbrojnych za panowania Piotra I*, „Україна в Центрально-Східній Європі”, 15 (2015) s. 210-236; А.Н. Андреев, *Протестанты в составе российского высшего чиновничества при Петре I*, „Новый исторический вестник”, 3 (2016) s. 8-23.

⁴⁸ В. Котков, Ю. Коткова, *Военное духовенство России*, Санкт-Петербург 2005, s. 15-16; А.В. Васильев, А.Г. Шляхтунов, *Военное духовенство в России накануне XVIII столетия*, „Вестник Екатеринбургского института”, 1 (2021) s. 102-110.

⁴⁹ И.К. Смолич, *История Русской Церкви 1700-1917*, кн. 18, cz. 2, Москва 1996, s. 18. Szerzej zob. Л.В. Мельникова, *Место и роль военного духовенства в русской армии в 1812 г.*, w: *Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. Материалы VIII Всероссийской научной конференции. Бородино, 6-7 сентября 1999 г.*, сост. А.В. Горьунов, Можайск 2000, s. 161-171; A. Wołoszyn, *Oficerowie wyznania ewangelickiego ze Śląska w armii szwedzkiej podczas wielkiej wojny północnej (1700-1721)*. *Prolegomena*, „Zapiski Historyczne”, 4 (2019) s. 186.

⁵⁰ Wołoszyn, *Oficerowie wyznania ewangelickiego*, s. 184-185.

w 1669 roku dzieła pt. *Een Militarisch Exercitiae Book, Eller Regementz Spegell aff ett Infanterie...*, poświęconego organizacji piechoty⁵¹.

Natomiast wracając do księgi I Piotrowego kodeksu, w rozdziale 2. *Co dotyczy oficerów artylerii i innych przynależnych temu rzeczy i porządków*, poświęconym organizacji wojsk artyleryjskich, w zamieszczonym tam wykazie stopni i funkcji wojskowych został uwzględniony duchowny połowy przypisany do tego rodzaju broni⁵². Natomiast funkcja starszego duchownego połowego, czyli przełożonego, została wyszczególniona w rozdziale 8. *O armii i o żołnierzach sztabu generalnego i co do tego należy*⁵³, a jej pełna charakterystyka znalazła się w rozdziale 20. *O starszym duchownym połowym*. Zgodnie z powyższym kapłan sprawujący tę funkcję miał przebywać stale przy sztabie głównodowodzącego armią (feldmarszałka lub generała) z obowiązkiem sprawowania liturgii, głoszenia kazań oraz wykonywania pozostałych obowiązków należących do duchownego. Starszy duchowny połowy był również przełożonym pozostałych księży (niekiedy też zakonników) pełniących posługę w armii, dla których miał stanowić wzorzec postępowania na co dzień. Jednocześnie pełnił rolę rozjemcy w ewentualnych sporach i nieporozumieniach pomiędzy kapłanami. Dlatego zdaniem ustawodawcy powinien być on „(...) wykształcony, rozważny, gorliwy, trzeźwy i dawać dobry przykład swoim zachowaniem”⁵⁴. Z kolei kwestie dotyczące sposobu odmawiania modlitw i sprawowania liturgii ujęto w rozdziale 64. *O modlitwie, w jaki sposób i kiedy ją odmawiać*. Wszyscy żołnierze zobowiązani byli modlić się trzy razy dziennie – po wybiciu pobudki i capstrzyku, czyli rano i wieczorem oraz podczas przedpołudniowej liturgii pułkowej (około godziny dziewiątej). Dwie pierwsze modlitwy były krótkie i sprawowane „cicho i samodzielnie”, podczas których należało odmawiać przynajmniej *Ojciec nasz*. Obowiązek nauczania żołnierzy, których bardzo wielu było niepiśmiennych, podstawowych modlitw, spoczywał na oficerach. Zarówno modlitwa, jak i udział w liturgii były obowiązkowe i zagrożone stosowną sankcją karną ujętą w artykule 10 księgi II kodeksu – oficerom potracano pieniądze z żołdu na szpital, a szeregowców skazywano na noszenie broni lub nocny areszt⁵⁵. Obowiązek ten dotyczył również żołnierzy innych wyznań, których nie brakowało w szeregach armii Piotra I, dlatego ostatni akapit tego rozdziału stanowił: „A ponieważ w armii znajdują się ludzie innych wyznań, ci również muszą analogicznie czynić według swoich praw religijnych i w tym czasie modlić się, pod taką karą”⁵⁶.

Omawiając naturalną zależność służby wojskowej od sfery religijnej, nie sposób pominąć okoliczności, których zapewne chcieli uniknąć żołnierze dopuszczający się naruszeń prawa określonego w *Artykułach wojskowych z krótkim*

⁵¹ J.R. de la Chapelle, *Een Militarisch Exercitiae Book, Eller Regementz Spegell aff ett Infanterie [...]*, Stockholm 1669.

⁵² *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 95.

⁵³ Tamże, s. 101.

⁵⁴ Tamże, s. 122.

⁵⁵ Tamże, s. 230. W jednostkach armii szwedzkiej (regimentach, batalionach, kompaniach) modlono się dwa razy dziennie, zob. Wołoszyn, *Oficerowie wyznania ewangelickiego*, s. 185.

⁵⁶ *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 166.

komentarzem, czyli uczestnictwa w roli oskarżonego w wojskowej rozprawie sądowej. Tryb funkcjonowania sądu wojskowego został opisany w części drugiej księgi II (*Krótkie przedstawienie procesów lub spraw sądowych*)⁵⁷. Ustawodawca pragnął zachować jawność i bezstronność rozprawy sądowej, dlatego sędziowie wojskowi przechodzili dokładną procedurę sprawdzenia swej uczciwości, po czym dopiero kładąc rękę na Ewangelii, przysięgali: „(...) na Boga Wszechmogącego, że my przy sprawach rozpatrywanych w tym sądzie będziemy skazywać i osądzać prawdziwie i nieobłudnie (...), ponieważ będziemy za to odpowiadać na Sądzie Ostatecznym przed Chrystusem”⁵⁸. Tym sposobem sędziowie orzekający w sądach wojskowych ponosili podwójną odpowiedzialność za swoje ewentualne uchybienia procesowe – natury karnej, zagrożoną artykułami rozdziału 22. *O fałszywej przysiędze i tym podobnych ekscesach*⁵⁹ oraz religijnej, gdzie świadome orzeczenie niesłusznej kary oznaczało jednoczesne popełnienie grzechu, za który odpowiada się przed Bogiem.

Pozostając przy *Krótkim przedstawieniu procesów lub spraw sądowych* – również ważne przepisy, tylko dotyczące świadków, znalazły się w bardzo rozbudowanym rozdziale 3. *O świadkach*, umieszczonym w *Drugiej części procesu*⁶⁰. Prawo do zeznawania w sądach wojskowych posiadali zarówno mężczyźni, jak i kobiety, powyżej 15. roku życia, mogący wykazać się nieposzlakowaną opinią. Jednocześnie kierując się kwestiami religijnymi (przede wszystkim Dekalogiem), sporządzono listę ludzi wyłączonych z możliwości bycia świadkami. Tym sposobem do grona pozbawionych „czci i godności” zaliczano m.in.:

- wiarołomców (osoby składające wcześniej w sądzie fałszywą przysięgę);
- ludzi, którzy zostali skazani na „banicję lub zostali przeklęci, ponieważ oni z chrześcijańskiej wspólnoty zostali wyłączeni i za bisurmanów uznawani, a tacy żadnej funkcji nie są godni”⁶¹;
- tych, „którzy jeszcze do komunii świętej nie przystąpili, tacy także nie mogą świadczyć; i podobnie nikt nie może za prawomocnego świadka zostać uznany, dopóki wcześniej nie uczyni przysięgi”⁶²;
- rozbójników i złodziei;
- zabójców;
- osoby określane jako „jawni cudzołóżnicy, ponieważ kiedy taki przysięgę samemu Bogu uczynioną zlekceważył, to i jeszcze gorzej w tym przypadku uczyni”⁶³.

Druga część procesu dopuszczała także stosowanie tortur wobec podejrzanych, co do których istniały bardzo mocne przesłanki popełnienia przez nich przestępstwa. W ostatnim punkcie rozdziału 5. *O przysiędze*, w czytelny sposób stwierdzono, że:

⁵⁷ Tamże, s. 291-313.

⁵⁸ Tamże, s. 294-295.

⁵⁹ Tamże, s. 286-287.

⁶⁰ Tamże, s. 300-304.

⁶¹ Tamże, s. 301.

⁶² Tamże.

⁶³ Tamże.

(...) jeśli sędzia dopatrzy się, że pozwany przestępstwo krzywoprzysięstwa zamierza uczynić, a nie można tego w sposób pewny dowieść, wtedy godziwiej jest tę sprawę oddać woli Bożej i zdać się w tym całkowicie na Boga, dopóki dowody się nie ujawnią. Wspomnienie o tym jest potrzebne, gdyż w wielu sytuacjach, kiedy mają miejsca złodziejstwa [bardziej trafnie w ówczesnym tego słowa znaczeniu: szalbierstwa – P.K.], a pozwany podejrzeniem jedynie lub połowicznym dowodem obciążony jest, sędziowie usuwając przysięgę do tortur przechodzą⁶⁴.

Nie oznaczało to absolutnie, że tortury były swobodnie dopuszczone do stosowania przez ówczesny rosyjski wojskowy wymiar sprawiedliwości. Ich zastosowanie w przebiegu procesu sądowego regulowały bardzo rygorystyczne przepisy rozdziału 6. *O ostrym przesłuchaniu i o torturach*, gdzie w jasny sposób stwierdzono, że „sędzia nie może nikogo wziąć na tortury bez powzięcia absolutnego podejrzenia, powinien wcześniej ważne mieć do tego powody i całkowite podejrzenie; i kiedy mające podejrzenie komuś zostanie przedstawione, a on się w tym zaprze, wtedy należy je dowieść” (pkt 2). Jeszcze mocniej podkreślono to w kolejnym punkcie: „Torturę stosuje się w sprawach klarownych, w których występuje przestępstwo; ale w sprawach cywilnych wcześniej torturować nie można, póki w samej sprawie zły postępek otwarcie nie ujawni się” (pkt 3)⁶⁵.

Reasumując, *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku* stanowił największe osiągnięcie rosyjskiego ustawodawstwa wojskowego XVIII wieku, a poszczególne jego przepisy z powodzeniem wykorzystywano w regulacjach obowiązujących żołnierzy, które były zestawiane za panowania następców cara-reformatora⁶⁶. Najdłużej, bowiem aż do 1. poł. XIX wieku, obowiązywały *Artykuły wojskowe* znajdujące się w księdze II Piotrowego kodeksu⁶⁷. Nie ulega jednak wątpliwości, że podstawę jego zestawienia stanowiły tak istotne kwestie odnoszące się do religii chrześcijańskiej. Piotr I, reorganizując swoją armię, zdołał przygotować dla niej bardzo solidną regulację organizacyjno-prawną, czerpiącą bezpośrednio inspiracje i zapożyczenia z ówczesnych europejskich wojskowych aktów prawnych. Należy jednocześnie podkreślić, że władca czuwał osobiście nad zestawianiem przepisów *Artykułów wojskowych*, czego potwierdzeniem są jego własnoręczne poprawki naniesione na kartach przygotowywanego dokumentu. W tym zakresie car nie trzymał się ściśle wzorcowych dla niego przepisów szwedzkiego kodeksu wojskowego

⁶⁴ Tamże, s. 307. Moniuszko, *O problematyce przysięgi*, s. 325-327.

⁶⁵ *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, s. 307-308.

⁶⁶ Zob. Устав воинский о должности генералов-фельдмаршалов и и всего генералитета и протчих чинов..., Москва 1804; А. Банов, *Русская армия в Царствование Императора Александра I. Уставы, инструкции и наставления*, „Журнал Императорского Русского Военного Исторического Общества”, 2 (1913) s. 66-75; Т.В. Барсов, *Об управлении русским военным духовенством*, Санкт-Петербург 1879; А.В. Васильев, *Реорганизация военного духовенства в ходе военной реформы императора Павла I*, „Весник РУДН” серия: История России, 20 (2021) nr 3, s. 426-436.

⁶⁷ *Полевое уголовное уложение для Большой действующей армии*, w: *Образование военносудной части при Большой действующей армии. Образование военного суда при Большой действующей армии и устав полевого судопроизводства*, СПб. 1812, s. 1-24; *Полное собрание законов Российской империи*, т. 32, Санкт-Петербург 1830, nr 24975.

z 1683 roku i mając wpływ na stanowienie rosyjskich *Artykułów wojskowych*, w wielu kwestiach decydował się na znaczne złagodzenie kar przewidzianych za złamanie prawa przez swoich żołnierzy⁶⁸. We wprowadzonym na potrzeby armii carskiej akcie prawnym w bardzo czytelny sposób wykazana została łączność służby wojskowej ze sferą religijną – dotyczyło to spraw organizacji funkcjonowania duchowieństwa wojskowego oraz odpowiedzialności karnej za naruszenie obowiązującego prawa. Godny podkreślenia jest fakt, że rosyjski wojskowy kodeks karny był w swojej wymowie mniej restrykcyjny niż jego szwedzki wzorzec mocno bazujący na fundamencie religii chrześcijańskiej⁶⁹.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Warszawa
Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, sygn. 711.

Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Kraków
Archiwum Sanguszków, sygn. 29/637: Archiwum Podhoreckie II, 38-39.

Rossiiskaia gosudarstvennaia biblioteka, Otdel rukopisei (RGB, OR), Moskwa
f. 409, Petr I (1672–1725), kn. 1, spr. 1.
f. 173. IV, Moskovskaia dukhovnaia akademiia, spr. 105.
f. 256, Sobranie rukopisnykh knig N.P. Rumiantseva, nr 13: Artikuli voinskie i drugiaa stat’i, sostavliavshiaa ruchnuiu knigu ofitsera v tsarstvovanie Petra Velikogo.

Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (RGADA), Moskwa
f. 9, Kabinet Petra I i ego prodolzhenie, dz. I, op. 2, kn. 37.

Źródła drukowane

Artykuły wojskowe, y rotha przysięgi, Na które Nayiaśnieyszemu y naypot e znieyszemu Krolowi Imći Polskiemu, Fryderykowi Augustowi, Panu Naszemu Miłosciwemu, y Prześwietney Rzeczypospolitey Polskiej, wszyscy wobec, w Służbę zaciągnieni Żołnierze y Officyerowie przysiąc y one dotrzymać powinni, w: S. Brodowski, *Corpus Juris Militaris Polonicum [...]*, Elbląg 1753, s. 450-455.

Chapelle Julius Richart de la, *Een Militarisch Exercitiæ Book, Eller Regimentz Spiegel aff ett Infanterie [...]*, Stockholm 1669.

Fronsberger Leonhardt, *Kriegßbuch. Ander Theyl. Von Wagenburgk umb die Veldleger [...]*, t. 2, Franckfurt am Mayn 1573.

⁶⁸ Zob. Воинския артикулы..., 1714, РГБ, ОР, f. 409, Петр I (1672-1725), kn. 1, spr. 1, k. 8, 9v, 13v, 17, 21, 22v, 23a, 23v, 27v, 32, 33, 33b, 34, 40, 41v, 44-44v, 46-46v, 49v, 50-50v, 56v-57, 59v, 61-63, 67v, 69, 70, 73, 77, 78, 79-79v, 81, 82, 85v, 89, 92-92v, 93v, 95v.

⁶⁹ Szerzej zob. Krokosz, Łopatecki, *Okoliczności uchwalenia*, s. 367-398.

- Instruktsii i Artikuly voennye, pri tom zhe i kratkaia primechaniia. Napechatany povelieniem Tsarskogo Velichestva. V Sanktpiterburkhe, Leta Gospodnia, 1714. Dekabria v 22 den', [Sankt-Peterburg 1714].*
- Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku, oprac., tłum. i przygotowali do druku P. Krokosz i K. Łopatecki, Kraków-Oświęcim 2016.*
- Kniga Ustav voinskii o dolzhnosti generalov, felt marshalov, i vsego generaliteita, i protchikh chinov, kotorye pri voiske nadlezhat bvt', i o inykh voinskikh delakh, i povedeniakh, chto kazhdomu chinit' dolzhno. Kupno pri sem Artikel voinskii. I s protsessom nadlezhashchim k sudiashchym. I eksertsitsieiu o tseremoniakh i dolzhnostiakh voinskim liudiam nadlezhashchikh. Napechatatasia povelieniem Tsarskogo Velichestva v ankpiterburgskoi tipografii, leta gospodnia 1719, oktiabria v 29 den', [Sankt-Peterburg 1719].*
- Kniga Ustav voinskii o dolzhnosti generalov, felt marshalov, i vsego generaliteita, i protchikh chinov, kotorye pri voiske nadlezhat bvt', i o inykh voinskikh delakh, i povedeniakh, chto kazhdomu chinit' dolzhno. Napechatatasia povelieniem Tsarskogo Velichestva. V Sanktpiterburkhe leta Gospodnia 1716. Iulua v 19 den', [Sankt-Peterburg 1716].*
- Kniga Ustav voinskii o dolzhnosti generalov, felt marshalov, i vsego generaliteita, i protchikh chinov, kotorye pri voiske nadlezhat bvt', i o inykh voinskikh delakh, i povedeniakh, chto kazhdomu chinit' dolzhno. Napechatatasia povelieniem Tsarskogo Velichestva. V Sanktpiterburkhe leta Gospodnia 1717. Dekabria v 15 den', [Sankt-Peterburg 1717].*
- Kratkoe izobrazhenie protsessov ili sudebnykh tiazheb, protiv rimskikh, tsesarskikh i saksonskikh prav, uchrezhdennoe ot Ernsta Fridrikha Krompena oberauditora. V Sankt Piterburkhe, Leta 1712 iulua 7, [Sankt-Peterburg 1712].*
- Krigz-Articlar Som aff dem Stormechtigste Konung och Herre Herr Carl den XI. Sweriges, Giötes och Wändes Konung [...], Stockholm 1683.*
- [Mikhailov Onisim], *Ustav ratnykh, pushechnykh i drugikh del, kasaiushchikhsia do voinskoi nauki, sostoiashchii v 663 ukazakh, ili stat'iakh, v gosudarstvovanie tsarei i velikikh kniazei Vasiliia Ioannovicha Shuiskogo i Mikhaila Feodorovicha vseia Rusi samoderzhtsev, v 1607 i 1621 godekh vybran iz inostrannykh voennykh knig Onisimom Mikhailovym, napechatan s rukopisi, naidennoi v 1775 godu v Masterskoi i Oruzheinoi palate v Moskve, izd. V. Ruban, cz. 2, Sankt-Peterburg 1781.*
- Polevoe ugolovnoe ulozhenie dlia Bol'shoi deistvuiushchei armii, w: Obrazovanie voenosudnoi chasti pri Bol'shoi deistvuiushchei armii. Obrazovanie voennogo suda pri Bol'shoi deistvuiushchei armii i ustav polevogo sudoproizvodstva, Sankt-Peterburg 1812, s. 1-24.*
- Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii, t. 32, Sankt-Peterburg 1830.*
- Pososhkov Ivan, Rosiianin proshedshego veka, ili predlozhenie Ivana Pososhkova, podannoe boiarinu Feodoru Alekseevichu Golovinu 1701 goda, Moskva 1793.*
- Russische kriegs-articul, mit beygefügten kurtzen anmerkungen, w: Corpus Iuris Militaris Novissimum, oder neuestes Kriegs-Recht [...], t. 2, Leipzig 1724, szp. 813-874.*
- Schwedisches Kriegs-Recht, Oder Articul-Briefff, Des Durchleuchtigsten, Grossmächtigsten Fürstens und Herrns, Herrns Gustav Adolffs, der Reiche Schweden, Gothen und Wenden König [...], Strassburg 1644.*
- Ustav prezhnikh let, w: Sbornik voenno-istoricheskikh materialov, t. 9, Petr Velikii. Voennye zakony i instruktsii (izdannye do 1715 goda), sost. A.Z. Myshlaevskii, Sankt-Peterburg 1894, s. 1-45.*

- Ustav voinskii o dolzhnosti generalov-fel'dmarshalov i i vsego generaliteta i protchikh chinov [...]*, Moskva 1804.
- Voennye ustavy Petra Velikogo*, pod red. N.L. Rubinshteina, vstup. ct. i komment. P.P. Epi-fanova, Moskva 1946.
- Weyde Adam, *Regulamin wojskowy z 1698 roku*, oprac. i przygotowali do druku K. Łopatecki i P. Krokosz, tłum. P. Krokosz, Białystok 2022.

Opracowania

- Andreev Adrian N., *Protestanty v sostave rossiiskogo vysshego chinovnichestva pri Pe-tre I*, „Novyi istoricheskii vestnik”, 3 (2016) s. 8-23.
- Anners Erik, *Den karolinska militärströfätten och Peter den stores krigsartiklar*, Uppsala 1961.
- Baiov Aleksei, *Kurs istorii russkogo voennogo iskusstva*, t. 1, *Ot nachala Rusi do Petra Velikogo*, Sankt-Peterburg 1909.
- Baiov Aleksei, *Russkaia armiiia v Tsarstvovanie Imperatora Aleksandra I. Ustavy, in-struktsii i nastavleniia*, „Zhurnal Imperatorskogo Russkogo Voennogo Istoricheskogo Obshchestva”, 2 (1913) s. 66-75.
- Barsov Timofei Vasil'evich, *Ob upravlenii russkim voennym dukhovenstvom*, Sankt-Peterburg 1879.
- Benda Vladimir Nikolaevich, «*Prisiaga na vernost'...*» *kak iz sredstv formiroavniia traditsiii russkoi armii i patriotizma v Rossii XVIII veka*, „Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta”, 12 (2009) nr 31, s. 62-65.
- Chernikov Siergiej Vasil'evich, *Evolutsiia vysshego komandovaniia rossiiskoi armii i flo-ta pervoi chetverti XVIII veka*, „Cahiers du monde russe”, 50 (2009) nr 1, s. 699-735.
- Grabar Vladimir Emmanuilovich, *The History of the International Law in Russia, 1647-1917*, Oxford 1990.
- Grigor'ev Oleg Viacheslavovich, *Artikul voinskii i «Kratkoe izobrazhenie protsessov i sudebnykh tiazheb» kak osnova otpravleniia pravosudiia v russkoi armii v XVIII v.*, „Istoricheskaiia i sotsial'no-obrazovatel'naia mysl'”, 1 (2018) s. 28-39.
- Koefoed Nina, *Militer sädelighedslovgivning i samspel med det civile samfund i 1700-tallet*, „Temp – Tidsskrift for historie”, 4 (2012) s. 124-142.
- Kotkov Viacheslav, Kotkova Iuliia, *Voennoe dukhovenstvo Rossii*, Sankt-Peterburg 2005.
- Krokosz Paweł, *Aspekt religijny w strukturach rosyjskich silach zbrojnych za panowania Piotra I*, „Ukrayina v Tsentral'no-Skhidny Yevropi”, 15 (2015) s. 210-236.
- Krokosz Paweł, Łopatecki Karol, *Okoliczności uchwalenia rosyjskich «Artykułów wojskowych z krótkim komentarem»*, w: *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński, A. Matan, M. Mikołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka, Katowice 2020, s. 367-398.
- Lobin Aleksei Nikolaevich, «*Voinskie knigi*» 1607-1620 gg.: *Opyt zaimstvovaniia evropeiskoi voenno-teoreticheskoi nauki*, w: *Smutnoe vremia v Rossii: Konflikt i dialog kul'tur. Materialy nauchnoi konferentsii Sankt-Peterburg, 12-14 oktiabria 2012 g.*, red. A.I. Filiushkin, Sankt-Peterburg 2012, s. 163-168.
- Łopatecki Karol, *Artykuły wojskowe jako źródło poznania religijności żołnierzy epoki wczesnonowożytniej*, w: *Religijność. Wymiar prywatny i publiczny*, pod red. W. Szym-borskiego i P.F. Nowakowskiego, Kraków 2007, s. 245-259.
- Łopatecki Karol, *„Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012.

- Łopatecki Karol, *Koncepcja Boga – Pana Historii wśród żołnierzy Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII wieku*, w: *Religia wobec historii, historia wobec religii*, red. E. Przybył, Kraków 2006, s. 360-370.
- Łopatecki Karol, *Religijność żołnierzy w świetle artykułów wojskowych – założenia metodologiczne*, „*Orientalia Christiana Cracoviensia*”, 6 (2014) s. 81-94.
- Mel’nikova Lubov’ Vladimirovna, *Mesto i rol’ voennogo dukhovenstva v russkoi armii v 1812 g.*, w: *Otechestvennaia voina 1812 goda. Istochniki. Pamiatniki. Problemy. Materialy VIII Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii. Borodino, 6-7 sentiabria 1999 g.*, sost. A.V. Gor’unov, Mozhaisk 2000, s. 161-171.
- Moniuszko Adam, *O problematyce przysięgi w dawnym prawie polskim*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 2 (2019) s. 315-336.
- Nazarov Vladislav Dmitrievich, *O datirovke „Ustava ratnykh i pushechnykh del”*, w: *Voprosy voennoi istorii Rossii. XVIII i pervaiia polovina XIX vekov*, redkoll. I.V. Bestuzhev, L.S. Gaponenko, E.I. Indova, Iu.R. Klokman, Moskva 1969, s. 216-221.
- Olsson Henrik A., *Laguppfattningen i Sverige under 1600 – och det tidiga 1700-talet*, „*Karolinska Förbundets Årsbok*”, (1968) s. 7-42.
- Olsson Johanna, *Straffrätten i 1685, 1798 och 1868 års krigsartiklar*, „*Tidskrift i sjöväsendet*”, 4 (1987) s. 255-261.
- Oparina Tat’iana Anatol’evna, *Inozemtsy v Rossii XVI-XVII vv.*, Moskva 2007.
- Rusakovskiy Oleg Vladimirovich, *«Imena sostavam, kotorye sgozhaiutsia k ogennym khitrostiam» v sostave «Voinskoj knigi» Mikhaila Iur’eva i Ivana Fomina (1607). Ranniy opyt sostavleniia estestvenno-nauchnogo indeksa v russkoi knizhnosti*, w: *Perevodchiki i perevody v Rossii kontsa XVI – nachala XVIII stoletii. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii Moskva, 29-30 sentiabria 2021 g.*, t. 2, red. D.V. Liseitsev, S.M. Shamin, Moskva 2021, s. 147-155.
- Rusakovskiy Oleg Vladimirovich, *«Voinskie knigi» 1607/1620 g. i ikh nemetskii original: popytka sopostavleniia*, „*Drevniia Rus’. Voprosy medevistiki*”, 3 (2018) s. 53-63.
- Sarkamo Ville, *Honour, Masculinity and Corporality in the Officer Corps of Early Eighteenth-Century Sweden*, „*Sjuttonhundrat: Nordic Yearbook for Eighteenth Century Studies*”, (2010) s. 32-49.
- Shcherbinin Pavel Petrovich, *Zhizn’ rossiiskoi soldatki v XVIII-XIX vv.*, „*Voprosy istorii*”, 1 (2005) s. 79-92.
- Shcherbinin Pavel Petrovich, *Zhenshchiny v russkoi armii v XVIII-XIX vv.*, w: *Voenno-istoricheskaiia antropologiia. Ezhegodnik 2005/2006. Aktual’nye problemy izucheniia*, red. E.S. Seniavskaia, Moskva 2006, s. 359-366.
- Smolich Igor Kornil’evich, *Istoriia Russkoi Tserkvi 1700-1917*, kn. 18, cz. 2, Moskva 1996.
- Vasil’ev Aleksei Valentinovich, *Reorganizatsiia voennogo dukhovenstva v khode voennoi reformy imperatora Pavla I*, „*Vesngik RUDN*”, 20 (2021) nr 3, s. 426-436.
- Vasil’ev Aleksei Valentinovich, Shliakhtunov Andrei, *Voennoe dukhovenstvo v Rossii nakamune XVIII stoletii*, „*Vestnik Ekaterinskogo instituta*”, 1 (2021) s. 102-110.
- Wołoszyn Adam, *Oficerowie wyznania ewangelickiego ze Śląska w armii szwedzkiej podczas wielkiej wojny północnej (1700-1721). Prolegomena*, „*Zapiski Historyczne*”, 4 (2019) s. 179-209.
- Zeziulinskii Nikolai, *Inozemtsy v russkoi armii pri tsariakh Mikhaile Fedoroviche, Aleksee Mikhailoviche i Petre I Plekseeviche*, „*Zhurnal imperatorskogo russkogo voenno-istoricheskogo obshchestva*”, 2 (1913) s. 75-80; 3 (1913) s. 118-127.